

תשובה בעניין אמירת קדיש יתום על ידי נשים (יו"ד שע"ו: די)

לעילוי נשמת חמותי
זיסל רוטנברג ז"ל
נלב"ע א' דראש חודש
אדר ב' תשמ"ט

שאלה שנשאלה על ידי חברת תנועה המתגוררת בירושלים: אמי נפטרה לפני זמן קצר והתקשיתי למצוא בית כנסת כדי לומר קדיש. בחלק מבתי הכנסת האורתודוקסיים אומרים שהדבר אסור או "אינו מקובל". בחלק אומרים לי לומר קדיש בלחש. ובחלק אומרים שרצוי שבעלי יאמר קדיש על אמי. האם הם צודקים? האם יש סיבה הלכתית שאשה לא תאמר קדיש יתום על הוריה או על שאר קרוביה?

תשובה: שאלה זאת נשאלה לראשונה במאה השבע עשרה ומאז נידונה פעמים רבות אצל הפוסקים (ראה רשימת הספרות בסוף התשובה). באופן כללי ניתן לחלק את הפוסקים שעסקו בנושא זה לשלוש קבוצות: האוסרים, המקילים, והמתירים. אולם נראה להלן ששתי הקבוצות הראשונות לא מצאו שום סיבה הלכתית פנימית לאסור על אשה לומר קדיש יתום ולכן ניתלו בסיבות הלכתיות חיצוניות או בחששות חברתיים כלליים. אכן, חייבת ההלכה להתמודד עם נסיבות חברתיות אבל אין בחששות אלה כדי לדחות היתר פשוט. יתר על כן, אותם חששות חברתיים מהמאה השבע עשרה כבר אינם קיימים בימינו. מאידך, יש הרבה סיבות טובות לתמוך במתירים כפי שיפורט בהמשך.

(I) המנהג לפני המאה השבע עשרה

לא מצינו דיון מפורש בנושא זה לפני המאה השבע עשרה אבל מצינו רמז אחד שבאשכנז בימי הביניים לא נהגו הנשים לומר קדיש יתום. ר' יעקב ווייל (גרמניה, נפטר לפני 1456) נשאל על מי שמת אביו או אמו, האם מצווה להודיעו תוך שלושים

יום? הוא השיב: לפי המרדכי בסוף הלכות שמחות אין צורך להודיעו. "מכל מקום נהגו להודיע לבנים הזכרים כדי שיתפללו כיוון דאית ליה [= שיש לו] להמת נחת רוח בזה, אבל לבנות אין מנהג בזה" (שו"ת ר' יעקב ווייל, סימן י"ג). תשובה זאת מצוטטת על ידי הרמ"א בדרכי משה הארוך ליורה דעה ת"ב:ד', אולם בשולחן ערוך יורה דעה ת"ב:י"ב משנה הרמ"א את הלשון: "ומכל מקום בבנים זכרים נהגו להודיע כדי שיאמר קדיש, אבל בבנות אין מנהג כלל להודיעם". אין זה ברור אם ר' יעקב ווייל התכוון בכלל לקדיש יתום, אבל לפי הנוסח בהגהות הרמ"א לשולחן ערוך מסתבר שבימי הרמ"א לא נהגו הנשים לומר קדיש יתום.

II האוסרים

א) אסור לחדש או לשנות מנהגים

1) ראש המדברים בשאלה זאת היה ר' יאיר חיים בכרך (אשכנז, 1638-1702) שעסק בענייננו בשו"ת חוות יאיר סימן רכ"ב:

דבר זה נעשה באמשטרדם ומפורסם שם שאחד נעדר [=נפטר] בלי בן וציווה לפני פטירתו שילמדו עשרה כל יום תוך י"ב חודש בביתו בשכרם ואחר הלימוד תאמר הבת קדיש. ולא מיחו בידה חכמי הקהילה והפרנסים. ואף כי אין ראיה לסתור הדבר כי גם אשה מצווה על קידוש השם, גם יש מנין זכרים מקרי "בני ישראל" [מגילה כ"ג ע"ב], ואף כי מעשה דרבי עקיבא שממנו מקור אמירת יתומים קדיש בבן זכר היה¹ – מכל מקום יש סברא דגם בבת יש תועלת ונחת רוח לנפש כי זרעו היא.

מכל מקום יש לחוש שעל ידי כך ייחלשו כח המנהגים של בני ישראל שגם כן תורה הם ויהיה כל אחד בונה במה לעצמו [ראה חגיגה כ"ב ע"א] על פי סברתו ומחזי מילי דרבנן כחוכא ואטלולא [= וייראו דברי החכמים כלעג וקלס] ויבואו לזלזל בו [= בהם].

בהמשך מביא בעל חוות יאיר כמה מקורות להוכיח שחז"ל עשו חיזוק לדבריהם יותר משל תורה (ברכות ל"ד ע"א תוס' ד"ה מלמדין; יבמות ל"ו ע"ב). והוא מסיים: "ולכן בנדון זה שיש אסיפה [ו]פרסום יש למחות".

יש בתשובה זאת כמה נקודות שראוי להדגישן, כי היא משמשת מקור חשוב לפוסקים מאוחרים יותר:

(א) אין סיבה הלכתית לאסור על אשה או בת לומר קדיש יתום. אדרבה, אמירת הקדיש היא קידוש ה', ונשים חייבות בקידוש ה' מדאורייתא. כך משתמע מהירושלמי (שביעית ד' ב', ל"ד ע"א = סנהדרין ג' ו', כ"א ע"ב), מהבבלי (סנהדרין ע"ד ע"ב) ומהרי"ף (שם, י"ז ע"ב), וכן פוסקים הרמב"ם (ספר המצוות, עשה, מצוה ט' ומשנה תורה, הלכות יסודי התורה ב' ה'; ה' א') וספר החינוך (מצוה רס"ח בסוף, מהד' שעוועל, עמ' שני"ד).²

(ב) יתר על כן, אין חשש של צירוף נשים למנין כי האבא "ציווה לפני פטירתו שילמדו עשרה כל יום" בביתו.

(ג) לבסוף, אף שבאגדה המפורסמת על רבי עקיבא והיתום, המהווה "מקור" לאמירת קדיש יתום,¹ מדובר ב"בן", "מכל מקום יש סברא דגם בבת יש תועלת ונחת רוח לנפש כי זרעו היא". אם כן הדבר, למה מצדד בעל חוות יאיר לאסור? מתוך חשש של החלשת כח המנהגים, שמא ישנה כל אחד את המנהגים כאוות נפשו. יתר על כן, הוא משווה את הנושא הנידון לדברים שחז"ל תיקנו כדי לחזק את דבריהם.

והדברים תמוהים. ראשית כל, אין קשר בין המשל והנמשל, כי קדיש יתום לא נתקן על ידי חז"ל אלא הונהג כמנהג באשכנז ובצרפת בימי הביניים.³ יתירה

מזאת, כיצד ניטול מעם ישראל את הזכות לשנות ולחדש מנהגים? אתמהה! הרי כל מנהג מעצם טיבו נובע מן העם. חלק ניכר מאורח חיינו נוצר על ידי העם והעם המשיך לפתח ולשנות את מנהגיו ללא הרף. די להזכיר קדיש יתום גופו, שמחת תורה, יזכור, הכיפה, קבלת שבת, נוסחי התפילה וכיוצא באלה. אם כן, דוחה בעל חוות יאיר היתר הלכתי פנימי מחמת חשש חברתי חיצוני על אף שהחשש מפוקפק מאד.

תשובה זו זכתה לתהודה רבה ופוסקים רבים ציטטו אותה להלכה בלי להוסיף בה מאומה.⁴ יתר על כן, שני פוסקים חשובים חזרו על אותו נימוק לאסור:

(2) ר' חיים חזקיה מדיני (קרים וארץ ישראל, 1832-1904) עסק בנושא בספרו הגדול שדה חמד. לאחר הבאת דברי בעל חוות יאיר ודברי אחרים הוא מסיים (אסיפת דינים, מערכת אבלות, אות ק"ס):

והנה מקרוב נשאלתי מעיר הסמוכה שרצה אחד מהקרימצאקים [=יושבי קרים] שתאמר הבת קדיש על אביה שמת בלא בנים זכרים... והשבתי להם שאין רשאים לשנות ולעשות חדשה בארץ ואף אם יש מנהג זה בין האשכנזים הנה בין הספרדים לא נשמע דבר זה בשום מקום והעדר טוב וזה [ב]כלל "שב ואל תעשה עדיף" וקיבלו תשובתי....

(3) ר' בן ציון מאיר חי עוזיאל (ארץ ישראל, 1880-1953) עסק בסוגיא זאת בשו"ת משפטי עוזיאל (מהדורה תניינא, חלק אורח חיים, סימן י"ג). הוא כתב, בין השאר:

...מתברר שכל ענין הקדיש הוא קבלה מדברי רז"ל, וכיוון שכן אין לנו להוסיף על דבריהם ולחדש סברות מדעתנו בדרוש טעם הקבלה... שכל עצמה וקדושותה היא הרזיות ומסתורין שבה שאין שכלנו מגיע להבנת טעמיה וסודותיה. לכן אין לנו להוסיף על דבריהם ולא לגרוע מהם מדעתנו, הלכך אין לחדש מנהג זה של הגדת הקדיש מפי הבנות.

הרב עוזיאל סבור כנראה שקדיש יתום נתקן על ידי חז"ל, אבל כבר ראינו שמנהג זה התחיל באשכנז ובצרפת בימי הביניים. כמו כן, הוא סבור שהקדיש קשור למיסטיקה היהודית, אבל הוא אינו מביא אף מקור המאשש טענה זאת.

(ב) אסור מטעמים שונים

ר' שמעון פרנקפורטר (נפטר 1712) היה בן זמנו של ר' יאיר חיים בכרך באמשטרדם. בספרו ספר החיים העוסק בהלכות אבלות מתייחס הוא כנראה לאותו מקרה באמשטרדם המתואר בשאלה בחוות יאיר (כך הציע טוביה פרשל, וכן נראה). בסימן נ' הוא מגבב סיבות שונות כדי לאסור את הדבר, כגון כבוד הציבור, קול באשה ערוה, הרהור עבירה, אין משתמשים בנשים, ושהמעשה ברבי עקיבא עוסק בבן ברם, קשה לקבל את נימוקיו ובמיוחד בזמנו. כבוד ציבור קשור אך ורק לקריאת התורה (ראה ספרי מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות, ירושלים, תשס"א, עמ' 83-107). קול באשה ערוה מתכוון לפי פשוטו לשיחה חברתית עם אשה – לא לשעת התפילה (ראה שם, סעיף י'). בחברה מודרנית מעורבת אין חשש של הרהור עבירה.⁵ הביטוי "אין משתמשים בנשים" (קידושין ע' סוף ע"א) מכוון לאשה שלא תשמש גברים **בסעודה**, ואף בעל ספר החיים ידע שאין בינו וענייננו ולא כלום. משפט אחד בדבריו מעניין במיוחד: "מכל שכן שתבוא [=שלא תבוא] אשה בין אנשים ותהיה ראוי[ה] לקדיש וברכו להוציאם". הוא מתייחס בלי ספק למנהג הקדיש בזמנו. לא אמרו קדיש ביחד אלא אחד היה ניגש לפני הקהל ואומר קדיש יתום וברכו בסוף התפילה. הוא חשש פן תיראה האבלה כשליחת ציבור. אין חשש כזה בימינו, כי כל אבל עומד במקומו ואומר קדיש יתום יחד עם אחרים. ר' שמעון פרנקפורטר מסיים: "כי אין לבת בקדיש לא דין ולא דת ואין זה אלא 'שטות חסידי' [= חסידות של שטות] כי הוא כחוכא וטלולא...". משפט אחרון זה צוטט על ידי שני פוסקים מאוחרים יותר,⁶ אולם, כאמור, אין הדברים משכנעים.

ג) אסור בלי טעם

ר' יחזקאל בן אברהם קצנלנבויגן (אלטונא, גרמניה, 1670-1749) התייחס לענייננו אגב אורחא בספרו שו"ת כנסת יחזקאל (דף נ"ג ע"ב). בסוף דיון בשאלה אם בן הבן או בן הבת רשאים לומר קדיש כותב המחבר: "אמנם בן הבת וכל שכן לבת אין להם קדיש כלל בבית הכנסת. ואם רוצים לעשות מנין, רשות לבן הבת או למי שרוצה לומר קדיש בגין [= בעד] המת, ולנקבה כלל לא."⁷ דברים אלה הובאו בקיצור בבאר היטב (לאורח חיים קל"ב סעיף קטן ה') ומדבריו משתמע שמוותר לקבץ מנין מיוחד לאפשר לאשה לומר קדיש יתום, אולם כמה פוסקים כבר הדגישו שזה בניגוד לדעתנו של בעל כנסת יחזקאל (ראה למשל בשדה חמד הנ"ל; ר' שלום רובין-הלברשטם עמ' 14, סעיף ב'; ור' חיים דוד הלוי עמ' רל"ב). מכל מקום, אין הוא מנמק את דבריו כלל וכלל.

ד) אסור בגלל פריצות

ר' אפרים זלמן מרגליות (בראד, גליציה, 1760-1828) התייחס לשאלתנו בפרק "דיני קדיש יתום" בסוף ספרו מטה אפרים, העוסק בדיני הימים הנוראים. בשער ד', סימן ח' חוזר הוא למקרה הנזכר בחוות יאיר:

מי שאין לו בנים רק בת וציווה לפני פטירתו שילמדו עשרה בביתו בשכרם ואחר הלימוד תאמר הבת קדיש - אין לשמוע לו ויש למחות שלא לעשות כן... ומכל שכן שאין להניח שתאמר קדיש של תפלה ואפילו אם היא פנויה אסורה. ומכל שכן אי אפשר חלילה להשמיע קולה לרבים באמירת קדיש בין בבית הכנסת בין במנין [בבית]. אלא אם תרצה לזכות את אביה תהיה זהירה בכל עתות התפלה בין בבית הכנסת בין במנין להטות אזנה באמירת קדישים לענות אמן בכוונה רצויה ויודע מחשבות [= ה'] יחשוב לה כאילו אמרה וקיימה מצוות אביה.

פסק דומה מופיע אצל הרב גרינוואלד (עמ' 375, הערה 33), הרב רבינוביץ (עמ' 87-88), והרב לם (עמ' 166-167), אולם אין הם מפנים למטה אפרים ואין הם מנמקים את

פסקם. מאידך, ב"אלף למטה", שהוא פירוש ל"מטה אפרים", מסביר הרב מרגליות את פסקו באריכות. לדעתו "בזמן הזה דשכיח פריצותא" אסור לבת לומר קדיש אפילו במנין בבית "וואף על פי שאין בזה משום קול באשה ערווה כמבואר באורח חיים סימן ע"ה ובאבן העזר סימן כ"א מכל מקום קרוב שהיא תכוון לבסומי קלא [=להנעים קולה] ואמרינן 'זמרן נשי ועניין גברי פריצותא' [=מזמרות נשים ועונים גברים - פריצות; סוטה מ"ח ע"א בשינויים].

ברם, נימוק זה אינו עומד בפני הביקורת. הרי הוא עצמו מודה "שאיין בזה משום קול באשה ערווה" (והשווה לתשובתי על עליות לנשים בספרי מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות, ירושלים, תשס"א, עמ' 102-103) ואילו הסוגיא בסוטה עוסקת בזמר חילוני בבית המשתה! כלום יש קשר בין זמר חילוני וקדיש יתום! והאם אפשר להעלות על הדעת שאשה המתאבלת על אחד מהוריה תנעים קולה?! אתמהה! ברור שיש פה ניסיון נואש לאסור את המנהג בכל מחיר.

ה) אסור שמא יטעו ויצרפו נשים למנין

ר' אברהם בנימין זילברברג (פולין וארה"ב, המאה העשרים) דן בענייננו בשו"ת משנת בנימין, סימן ל"ד. הוא אוסר מארבעה טעמים:

(1) "וכל שכן במדינות אלו [=ארה"ב] שאינם יודעים להבחין ויכולים לטעות כי נשים יש לצרף למנין עשרה לקדושה וברכו." (והשווה לר' שלום רובין-הלברשטם עמ' 14).

(2) הוא מעולם לא שמע על מנהג כזה בפולין.

(3) כל האחרונים המובאים בשדה חמד מסכימים שאין לבת לומר קדיש בבית הכנסת.

4) מתברר מהאגדה על ר' עקיבא וממקורות תלמודיים אחרים, שרק "ברא מזכי אבא" (סנהדרין ק"ד ע"א) ולא בת.

והוא מסיים: "על כן לדעתי כשם שנוטלים שכר על הדרישה, כך יהיה שכר כפול על הפרישה ונשמתה [של אם הבנות] תהיה בגן עדן בזכות שאינם אומרים קדיש בבית הכנסת." (כך!)

ושוב נימוקיו אינם עומדים בפני הביקורת:

1) טענה זאת כבר נדחתה על ידי בעל חוות יאיר הנ"ל. זאת ועוד: כל בר-בי-רב יכול להבחין בין אמירת קדיש וצירוף למנין. האם קטן האומר קדיש יתום מצטרף למנין? האם קטן השר שיר הכבוד מצטרף למנין?

2) אמנם מנהג זה לא היה נפוץ בפולין, אבל אין זו סיבה מספקת לשלול אותו. אדרבה, נראה להלן שהמנהג כן היה נפוץ בליטא.

3) אמנם רוב האחרונים המובאים בשדה חמד פוסקים שאין לבת לומר קדיש, אבל רובם רק מעתיקים את דברי בעל חוות יאיר בלי לעיין בשאלה, וממילא אין זה פוטר אותנו מעיון מחודש בשאלה.

4) כן נראה, לכאורה, אבל בעל חוות יאיר עצמו הדגיש ש"יש סברא דגם בבת יש תועלת ונחת רוח לנפש כי זרעו היא", ור' חיים דוד הלוי (ראה להלן) סבור ש"ברא" בסנהדרין פירושו בן או בת.

בסיכום, הפוסקים הנ"ל אוסרים על בת או על אשה לומר קדיש מטעמים שונים, אולם הם לא הצליחו למצוא טעם הלכתי פנימי לאסור, ולכן ניתלו בטעמים חיצוניים או חששות חברתיים: שמא, מתוך חשש, וכדומה.

III המקילים

א) אסור בבית הכנסת, מותר במנין בבית

1. ר' יעקב ריישער (אשכנז, 1670-1733) דן בענייננו אגב אורחא באחת מתשובותיו (שו"ת שבות יעקב, חלק ב', יורה דעה סימן צ"ג). הוא נשאל על ידי תלמידו ר' יעקב אב בית דין גרייזנד :

כאן נפטר איש אחד ולא היו לו כי אם שתי בנות קטנות והגדולה שבהן היא בת ארבע שנים ובשעת חליו ציווה אלי שאתן לו התרה שבתו הגדול[ה] תאמר קדיש ולא בבית הכנסת כלל, ועתה בא אביו של הנפטר לומר קדיש על בנו בבית הכנסת עם שאר אבילים על אביו ואמו...

ר' יעקב ריישער נושא ונותן בדבר ומסיק שאב רשאי לומר קדיש על בנו רק במקום שיש מנהג קבוע כזה בעיר. ברם גיסו ר' אליהו שפירא בעל אליה זוטא מתיר לאב לומר קדישים מסויימים אפילו כשאין מנהג קבוע

כדי להפיס דעת המתים חס ושלום בלא בנים וכו' אבל בנדון שלפנינו שכבר הניח בת שאומרת קדיש בבית אצל מנין (כי בבית הכנסת בוודאי אין להניח לה לומר קדיש כלל) אם כן כבר יש לו פיוס דעה בזה. ונראה דגם לענין התפלה יש לאביו להתפלל רק בבית אצל המנין שאומרת בהם קדיש, אבל

תפילות וקדישים אין להם זכות.

מתשובה זאת ניתן ללמוד כמה פרטים חשובים לעניין הנידון :

1) גם ר' יעקב מגרייזנד וגם ר' יעקב ריישער הסכימו ללא היסוס וללא פקפוק שהבת תאמר קדיש במנין בביתה.

2) מדובר בילדה בת ארבע; אי אפשר לדעת כיצד היו פוסקים באשה מבוגרת.

3) לדעת ר' יעקב ריישער "בוודאי אין להניח לה לומר קדיש" בבית הכנסת. אין הוא מסביר את דבריו, אולם הטעם דומה כנראה למה שראינו בספר החיים, שאין זה יפה שהבת תיכנס בין אנשים לומר קדיש.

4) הבת עדיפה על אבי הנפטר באמירת קדיש ומפייסת את דעת אביה לאחר מותו.

2. ר' אברהם יצחק גליק (הונגריה, 1814-1909; שו"ת יד יצחק, חלק ג', יורה דעה, סימן ש"מ) נשאל על אחד שנפטר ללא בן והניח אחריו בת ונכד. מי עדיף באמירת קדיש? "הנה אם נלך אחר עיקר הדין נראה לי דיותר טוב שתאמר הבת קדיש מבן הבת." הוא מדגיש את הרישא של תשובת ר' יאיר חיים בכרך (אולם ברור מדבריו שהוא לא ראה את התשובה המקורית!) ומסיק שהיא יכולה לומר קדיש במנין מיוחד בצינעא בביתה ואחר כך הוא מציין לשבות יעקב הנ"ל.

3. אף ר' חיים דוד הלוי, שהיה רבה הראשי הספרדי של תל אביב, פסק כמו ר' יעקב ריישער לפני שנים מספר (עשה לך רב, חלק ה', סימן ל"ג). הוא הדגיש שלוש נקודות: א) גם השואל וגם המשיב בשו"ת שבות יעקב הורו בפשיטות להתיר לבת לומר קדיש; ב) ה"בן" באגדה על רבי עקיבא הוא לאו דווקא בן אלא הכוונה גם לבת היוצאת חלציו; ג) הוא תמה על האיסור שבסוף תשובת בעל חוות יאיר, וכתב בין השאר:

ולמה ייראו דברי חכמים כחוכא ואיטלולא אם תאמר הבת קדיש במנין שבבית, ולמה קשה להסביר שגם בתו היא יוצאת חלציו, וכשמקדשת שם שמים במנין שבבית עושה נחת רוח לנשמת הוריה ממש כמו אמירת קדיש על ידי הבן?

ואם כן למה אסור לבת לומר קדיש בבית הכנסת?

והטעם פשוט ביותר שלא ייתכן לעסוק בדברי קדושה ובמקום קדוש בצורה ובדרך העלולים לגרום הרהור עבירה אפילו קל שבקלים.

אולם, כאמור לעיל, בחברה מודרנית מעורבת אין חשש של הרהור עבירה,⁵ וממילא בימינו כל האבלים אומרים קדיש ביחד ובדרך כלל לא שומעים את קולה של אשה אחת.

(ב) אסור בבית הכנסת, מותר לבת קטנה לומר קדיש בפרוזדור של בית הכנסת

ר' אלעזר פלקלס (פראג, 1754-1826) דן בנושא שלנו בשו"ת תשובה מאהבה (חלק ב', אורח חיים, סימן רכ"ט, סעיף י'). לאחר הבאת דברי חוות יאיר וכנסת יחזקאל שהתנגדו לאמירת קדיש על ידי בת, מתלבט הוא בעניין: מצד אחד אמר מהר"ם מינץ (ראה להלן) שאמירת קדיש הינה חלק ממצוות כיבוד אב ואם וגם בנות מצוות במצוה זו (הוא מצטט מקידושין ל"ד ע"א). מצד שני אמר רב בברכות י"ז ע"א שנשים זוכות בשכר בעד שלושה דברים: שמביאות את בניהן ללמוד מקרא בבית הכנסת, שמביאות את בעליהן ללמוד משנה בבית המדרש, ושממתינות לבעליהן לחזור מבית המדרש בעיר מרוחקת. ואם כן, אולי יכולות הן להסתפק בפעולות אלו. לבסוף מחליט בעל כנסת יחזקאל שמותר לבנות לומר קדיש בתנאים מסויימים:

אבל ראיתי בק"ק פראג מנהג יפה מקדמונינו בעזרת [=בחצר] בית הכנסת קלויזן שם ישבו זקנים וזקנות עוורים ופסחים בשחרית עד עת צהרים ואומרים בכל יום כל ספר תהילים, ונוהגים כל מי שלא הניח אחריו בנים כי אם בנות קטנות בנות חמש ושש שנים אומרים שם הקדיש, אבל בבית הכנסת המיוחד לתפילה לא ראיתי כזה מעולם. ואינו נכון שתבוא אשה כלל קטנה או גדולה, לבית תפילת האנשים אשר לדעת הזוהר וחכמי אמת ז"ל האשה בבית ה' כהעמדת פסל שם (כד'!) ומה לי קטן או גדול, ולא יאות הן עבדי [=עושים] אותן האנשים המביאין בנותיהן הקטנות לבית

הכנסת, יען כשם שמצוה לומר דבר הנשמע [כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע; יבמות ס"ה ע"ב].

גם מתשובה זאת ניתן ללמוד כמה פרטים חשובים לענייננו :

1) בפראג נהגו בנות קטנות בנות חמש ושש לומר קדיש יתום "בעזרת" בית הכנסת ולדעת ר' אלעזר פלקלס זהו מנהג יפה וקדום.

2) לדעתו אסור לבת או לאשה לומר קדיש בבית הכנסת של האנשים מטעמים מיסטיים, ואמנם הוא מתנגד להבאת בנות קטנות לבית הכנסת של הגברים בכל מקרה. בדומה לספר החיים, הוא הניח שאשה לא תוכל לומר קדיש יתום בעזרת הנשים ותצטרך להיכנס לעזרת הגברים. ברם יש להדגיש שאין איסור בעצם אמירת הקדיש על ידי בת, אלא רק אסור לאשה להיכנס לבית הכנסת של הגברים כדי לומר קדיש.

ג) אסור לבת גדולה, מותר לבת קטנה פחות מייב שנה

ר' יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי (ארץ ישראל, המאה העשרים) דן בסוגיא זאת בספרו גשר החיים על הלכות אבלות (פרק ל', סעיף ז', עמ' שכ"ה-שכ"ו). הוא מביא מנהגים שונים לגבי בת קטנה: יש שמרשים לה לומר אפילו קדיש אחר אין כאלהינו אלא ש"ברכו" נאמר על ידי גבר. יש מקומות שאין מרשים לה כלל ויש המרשים לה במנין בבית. "ובת גדולה לא מרשים בכל אופן לומר קדיש בבית הכנסת." ברם אין הוא מנמק את החילוק הזה לפי גיל.

בסיכום גם הפוסקים הנ"ל מודים שעל פי עצם הדין אין סיבה שבת או אשה לא תאמר קדיש יתום, אלא שחלקם אוסרים את הדבר בתוך בית הכנסת וחלקם מגבילים את הדבר לבנות קטנות, וכל זה כנראה מטעמי צניעות או הרהור עבירה.

(IV) המתירים

א) ר' אליעזר זלמן גראיעווסקי (מזרח אירופה, אנגליה, ארץ ישראל, 1843-1899) דן בענייננו באריכות בספרו קדיש לעלם (דף י"א ע"א-י"ב ע"א). הוא מציין הרבה סיבות להתיר אמירת קדיש יתום על ידי הבת. והרי ארבע מהן:

1) למרות שהאגדה על רבי עקיבא עוסקת בבן זכר,^{7א} גם בת יכולה לומר קדיש כי גם היא נקראת "זרע" לעניין ירושה ולעניין פרו ורבו, ולכן יש גם בזה תועלת ונחת רוח למת.

2) הקדיש אינו תפילה אלא שבח גדול לה' שיתקדש ויתעלה שמו וכל הקהל עונה אמן ולכן אין נפקא מינה אם בן יקדש את שם ה' או בת.

3) "כל ענין גדולת הקדיש הוא משום יונקדשתי בתוך בני ישראל" (ויקרא כ"ב:ל"ב) ועל קידוש ה' נשים גם כן מצוות^{7ב} ולכן גם נשים יוכלו לומר קדיש על אביהן.

4) לפי ר' יעקב ווייל (נפטר לפני 1456) בשם ר' יוחנן בן מתתיהו טריויש (צרפת ואיטליה, נפטר 1429),^{7ג} מי שאין לו בן או בת יכול לשכור אדם לומר קדיש לאחר מותו. "ואם כן מכל שכן דבתו תוכל לומר קדיש עבורו דהיא עדיף מאיש אחר ששכרו לומר קדיש, דזרעו היא לכל דבר."

ניכרים דברי אמת ואין צורך להוסיף על דבריו.

ב) ר' יוסף אליהו הענקין (ליטא וניו יורק, 1880-1973) דן בנושא שלנו בשני מקומות. בתשובה קצרה משנת תש"ז הוא התיר על פי המנהג: "זוכרני שבילדותי אמרה נערה קדיש לפני האנשים בקהילה של חסידים ויראים". הוא מוסיף שבימינו הרבה בנים מתקרבים ליהדות בגלל אמירת הקדיש. "ומטעם זה גופא אין לדחות גם את הנערות, מכיוון שזה גורם התקרבות ליהדות." לבסוף, הוא קובע

שראוי שהיא תעמוד מאחורי המחיצה, אבל "אם תדחוק ותיכנס לפנים מהמחיצה ... לא איכפת לך" כיוון שבימינו אומרים אבלים רבים קדיש ביחד, אבל אין לתת לה "לבוא לפני התיבה בתור ש"ץ" אפילו לקדיש בלבד. הרב הענקין חזר לענין במאמר קצר בהפרדס בשנת תשכ"ג. הוא האריך שם בצד הרעיוני של הקדיש והדגיש שהקדיש כשלעצמו אינו שווה כלום: "ומובן שעל ידי דיבור לבד בלי מעשים טובים אין בזה תועלת להנפטר... ועל כן צריך להיות הקדיש מקושר עם תשובה תפילה וצדקה, ולפי שיפור המעשים באה... קורת רוח להנפטר." ואסור שהקדיש יהיה אצלם "כעין לחש בלי כוונה והבנה". ולכן "אם הבת תבוא להתפלל בעזרת נשים ותכשיר מעשיה בקדושת שבת, כשרות, וטהרה וצניעות שכל זה הם עיקרים ותחפוץ לומר גם קדיש בפני הנשים בזמן שאומרים קדיש בבית הכנסת של האנשים אפשר שאין קפידא". בהמשך הוא אוסר על האשה לומר קדיש בעזרת הגברים.

הרב הענקין שינה כנראה את דעתו בענין המחיצה בגלל המאבק החריף שהתנהל בארה"ב בנידון בשנות החמישים.⁸ אבל אפשר להסכים לכל שאר דבריו. מותר לבת לומר קדיש כי כך נהגו בליטא (ראה להלן) ומכיוון שהדבר מקרב את הבנות האבלות ליהדות. כמן כן, יש להסכים עימו שהקדיש אינו לחש מאגי להביא נחת רוח להורה הנפטר אלא סמל של קיום מצוות בכלל, וצריך להיות אחת מהמצוות שהבן/בת מקיים לעילוי נשמת הוריו. בכל אופן, ברור משתי תשובותיו שהרב הענקין סבור שמותר לאשה לומר קדיש יתום ללא כל פקפוק, וכך פסק נכדו הרב יהודה הרצל הנקין בימינו.

ג) הרב הקונסרבטיבי, הרב אהרן בלומנטל (1907-1982) התיר לנשים לומר קדיש יתום בשנת 1977, ודעתו התקבלה על ידי ועד ההלכה של התנועה הקונסרבטיבית בחו"ל.

ד) הרב זאב אלן, השייך ל"איגוד ליהדות מסורתית", התיר לנשים לומר קדיש יתום בשנת תשמ"ו, והסכימו לו חברי ועד ההלכה של האיגוד.

ה) הפוסקים הרפורמיים הרב שלמה זלמן פריהוף ז"ל (1892-1990) וייבדל לחיים הרב משה זמר מתל אביב התירו לנשים לומר קדיש יתום על סמך חלק מהמקורות שהובאו לעיל.

ו) נוסף על הפוסקים הנ"ל שפירסמו פסקים מקילים בנידון, יש שורה ארוכה של עדויות על פוסקים וקהילות שהתירו לנשים לומר קדיש יתום. הרב ד"ר יואל וולולסקי הוכיח במאמריו שהיה מנהג נפוץ בליטא שבנות ונשים אמרו קדיש לעלוי נשמות קרוביהן. כך פסק הרב יוסף דוב סולובייצ'יק כשנשאל על ידי תלמידיו והוסיף 9 שכך נהגו בקלויז [= בית הכנסת] על שם הגאון מווילנא בוילנא לפני השואה. וכן העיד אחד מוותיקי ישיבת "מיר" בברוקלין, שנולד וגדל בוילנא, שכאשר בן-דודו נפטר ללא בנים, פסק הרב חיים עוזר גרודזנסקי, גדול הפוסקים בוילנא, לבתו המבוגרת לומר קדיש כל יום בבית הכנסת בוילנא. חבר אחר באותו מניין בברוקלין העיד שאביו למד אצל החפץ חיים (ר' ישראל מאיר הכהן) ושגם הוא פסק כנ"ל. כך היה המנהג גם באיישישוק, שטעטל ידוע בליטא. רבה של בית וגן כתב לרב וולולסקי שגם הוא שמע שלפני שנים נשים היו נכנסות לבתי הכנסת במאה שערים לומר קדיש.

יעקב יהושע העיד על המנהג בירושלים בתחילת המאה העשרים :

נהוג היה בכמה מבתי הכנסיות האשכנזים שיתומות נהגו לומר קדיש אחרי פטירת הורים שלא השאירו אחריהם בנים זכרים. בנות קטנות נהגו לומר קדיש עם אחד מקרובי המשפחה בתוך בית הכנסת [של הגברים] ומשהיו מתבגרות היו אומרות את הקדיש בעזרה או בפתח בית הכנסת. מספרים על הרב שרגא פייבל פרנק, רבה של שכונת ימין משה, כי בצוואתו ביקש כי בנותיו תאמרנה אחריו קדיש... נוהג זה לא היה נוהג בבתי-כנסיות הספרדים בירושלים (יהושע, עמ' 138).

אכן, בשנת 1992 הרב אליהו אברג'ל, המכהן כרב בשכונת בקעה בירושלים, התיר לנשים ולבנות לומר קדיש בעזרת הנשים על סמך תקדימים של רבני ירושלים לפני עשרות שנים. גם הרב משה פיינשטיין הזכיר את המנהג המיקל אגב אורחא בתשובה שנכתבה בשנת תשמ"ב: "והנה בכל הדורות נהגו שלפעמים היתה נכנסת אשה ענייה לבית המדרש לקבל צדקה, או אבלה לומר קדיש".

כמו כן, מקובל היום בהרבה בתי כנסת אורתודוקסיים "מודרניים" בארה"ב^{9א} שנשים ובנות אומרות קדיש יתום, וכך פסקו הרב סול ברמן והרב משה טנדלר כשהם נשאלו על כך בשנת תשמ"ט על ידי אמנון שפירא (שפירא, עמ' 351-352).

לבסוף, הרב יצחק קליין (רוסיה וארה"ב, 1905-1979), מגדולי הפוסקים של התנועה הקונסרבטיבית בארה"ב, כתב שבימינו מקובל מאד לבת לומר קדיש יתום, ובמיוחד בשבת, ואפילו אם יש בנים זכרים. ואמנם היום זהו מנהג מקובל בכל בתי הכנסת הקונסרבטיביים והרפורמיים בעולם.

כידוע, יש לעם כח רב להכריע בענייני הלכה הנתונים במחלוקת, וזאת על פי כמה מושגים הלכתיים: "מעשה רבי" (שבת כ"א ע"א ומקבילות); "הנח להן לישראל אם אין נביאים הן בני נביאים הן" (פסחים ס"ו ע"א); "פוק חזי מאי עמא דבר" (ברכות מ"ה ע"א ומקבילות); "כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין את יודע מה טיבה צא וראה מה הציבור נוהג ונהוג" (ירושלמי פאה ז' ו', כ' ע"ג = ירושלמי מעשר שני ה' ג', נ"ו ע"ב; ירושלמי יבמות ז' ב', ח' ע"א). אם כן, גם המנהג הנפוץ בליטא ובארה"ב מסייע לשאר הטענות להיתר שנימנו לעיל.

(v) הלכה למעשה

ברור מכל הנ"ל שאין טעם הלכתי פנימי לאסור לנשים/בנות לומר קדיש יתום. אדרבה, יש ששה טעמים להתיר את הנוהג הנידון, ואלו הם:

1) ר' יאיר חיים בכרך, ר' אליעזר זלמן גראיעווסקי, ור' חיים דוד הלוי כבר הדגישו כי המטרה העיקרית של אמירת הקדיש היא קידוש ה' ברבים. ומכיוון שנשים חייבות במצווה זאת מדאורייתא, כלום אפשר למנוע מהן לומר קדיש?

2) בהגהה לשו"ת מהר"ם מינץ (אשכנז, המאה הטי"ו; שו"ת מהר"ם מינץ, סימן פ', מהד' דומב, ירושלים, תשנ"א, עמ' שפ"ה, והשווה לשו"ת תשובה מאהבה הנ"ל) נאמר שקדיש יתום קשור למצוות כיבוד אב ואם, ולכן יש לאפשר לאורח לומר קדיש אחד, כי באותה תקופה כל קדיש היה נאמר על ידי אב אחד בלבד: ועוד כדי שלא יהא אורח נדחה לגמרי ממצוה המוטלת עליו ולעשות נחת רוח לנשמת אביו, וכן שלא יאמרו האי גברא [= האיש הזה] לאו בר כפרה הוא חס ושלום, לכן הניחו לו חכמים מקום לקיים מצוות כיבוד [אב ואם] ודבר כפרה הוא [= כדי להוכיח שהוא בר כפרה].

כלומר, על ידי אמירת קדיש יתום מכריזים הבן או הבת קבל עם ועדה שההורה ראוי לכפרה על חטאיו ועל ידי כך מכבדים את זכרו.

3) ר' יוסף אליהו הענקין כבר הדגיש שאמירת קדיש יתום איננה עומדת בפני עצמה אלא מסמלת את קיום שאר המצוות על ידי הבן או הבת. וכמו שהבן מסמל את נאמנותו למצוות על ידי אמירת הקדיש, כך הבת מסמלת את נאמנותה למצוות על ידי אמירת הקדיש. (והשווה לדברי הנרייטה סולד המובאים להלן).

4) הרבנים בכרך, גראיעווסקי, והלוי כבר הדגישו - וכן משתמע מדברי ר' יעקב ריישער - שאין להבין את האגדה על ר' עקיבא והיתום בצורה מילולית מדי. אותו מעשה עסק בבנו של המת אבל הוא לא בא למעט את בתו. אדרבה, גם הבת נקראת זרעו של המת וגם היא גורמת נחת רוח להוריה על ידי אמירת הקדיש.

5) הרב גראיעווסקי כבר הדגיש : אם מותר לשכור אדם זר, שלא הכיר את המנות, לומר קדיש, כלום אפשר למנוע מבתו לקדש שם שמים לעילוי נשמתו?! אתמהא!

6) בבתי כנסת רבים בעולם נהגו שבנות ונשים אומרות קדיש על הוריהם. עצם המנהג מחזק את כל שאר הטענות על פי העקרונות של "מעשה רב" ו"פוק חזי מאי עמא דבר".

VI) דברי הנרייטה סולד

מכיוון שאנו עוסקים באמירת קדיש יתום על ידי אשה, ראוי לסיים בדברי הנרייטה סולד שהביעה את דעתה בנידון בתחילת המאה העשרים,¹⁰ ומעניין שהיא כיוונה לחלק מדעות הפוסקים שהובאו לעיל.

הנרייטה סולד (ארה"ב וארץ ישראל, 1860-1945) ידועה לתהילה כמייסדה של הדסה וכמנהלת הראשונה של עליית הנוער. היא היתה הבכורה מתוך שמונה בנות. בשנת 1916 נפטרה אמה וידיד בשם חיים פרץ התנדב לומר קדיש על אמה. הנרייטה סולד סירבה במכתב הנוגע ללב (סולד, עמ' 92-93):

...אני יודעת היטב ומכירה מה שאתה אומר על המנהג היהודי [שבדרך כלל קדיש נאמר על ידי בנים זכרים או על ידי גבר אחר] והמנהג היהודי יקר מאד וקדוש בעיני. ברם אינני יכולה לבקש ממך לומר קדיש בעד אמי. פירוש הקדיש בשבילי הוא שהקרוב שנשאר בחיים מביע את רצונו וכוונתו בפרהסיא ובאופן בולט לקבל על עצמו היחס לקהילה היהודית שהיה להורה שלו וששלושלת הקבלה לא תינתק מדור לדור כאשר כל דור מוסיף את החוליה שלו. אתה יכול לעשות כך לדורות של משפחתך; אני חייבת לעשות כך לדורות של משפחתי... לאמי היו שמונה בנות ואף לא בן אחד... כשאבי נפטר, לא הרשתה אמי לאחריים למלא את מקום בנותיה באמירת הקדיש ולכן אני בטוחה שאני מקיימת את רצונה כשאני מסרבת להצעתך... אתה מבין את דברי, לא?

אנו מבינים את דבריה. הנרייטה סולד אמרה קדיש יתום על שני הוריה. עתה
נוכחנו לדעת שזאת ההלכה וכך ראוי לנהוג.

דוד גולינקין

ירושלים עיר הקודש

אדר ב' תשמ"ט

בהסכמת כל חברי הוועד תשמ"ט

הערות

1. אגדה זאת מופיעה לפחות בשבעה עשר נוסחים מימי הביניים וחוקרים רבים כבר ניסו לעמוד על הנוסח המקורי. לרשימה המליאה ביותר של נוסחים ראה מ"ב לרנר, "מעשה התנא והמת - גלגוליו הספרותיים וההלכתיים", אסופות ב' (תשמ"ח), עמ' ס"ז. לדיון בנוסחים השונים ראה בין השאר ר' לוי גינצבורג, גנזי שעכטער, ספר א', ניו יארק, תרפ"ח, עמ' 235-237; ר' מיכאל היגער, מסכתות כלה, נויארק, תרצ"ו, עמ' 68-72; אנ"צ רות, "אזכרה והפטרה וקדיש יתום", תלפיות ז' (תשכ"א), עמ' 369-381 ובמיוחד עמ' 371-374; ישראל תא-שמע, "קצת ענייני קדיש-יתום ומנהגיו", תרביץ נ"ג (תשמ"ד), עמ' 559-568 ובהרחבה בספרו מנהג אשכנז הקדמון, מהד' ג', ירושלים, תשנ"ט, עמ' 299-310; ובמיוחד לרנר הנ"ל עמ' כ"ט-ע'. הלה מחדש כמה חידושים: הגיבור המקורי היה רבן יוחנן בן זכאי ולא ר' עקיבא; בנוסח העתיק מן הגניזה מדובר במעשה היסטורי ולא באגדה; באותו נוסח מבקש האב מרבן יוחנן בן זכאי: "לחמש שנים את מוליכו [את בני] לבית הכנסת ומלמדו תפלה וקרית שמע ומלמדו ג' פסוקין ויעלה ויקרא בספר תורה [ויאמר: ברכו את ה' המברך] ויענו הקהל אחריו: ברוך ה' המברך ואני פטור מן הדין הזה...". כלומר בנוסח העתיק ובהרבה נוסחים אחרים אין זכר לקדיש! בכמה נוסחים מאוחרים הוסיפו את הקדיש אבל הקדיש לעולם לא מופיע באגדה זאת כדרך בלעדית להציל את אביו מגיהנום! זאת אומרת, שאגדה זאת איננה המקור לאמירת קדיש על ידי יתום אלא הוסיפו ענין זה לאגדה לאחר שנהגו לומר קדיש יתום!

2. לאחרונים שסברו כך, ראה לעיל בתשובה על נשים בתפילה ובמנין, הערה 28. ויש להוסיף שאם זאת המטרה של הקדיש ייתכן שניתן לצרף נשים למנין לקדיש, כי כמה אחרונים פסקו שנשים מצטרפות למנין של פרהסיא לקידוש ה' - ראה שם, הערה 29.

3. זוהי מסקנת כל החוקרים. הראשונים להזכיר את המנהג הם סידור רש"י, סימן רט"ז, עמ' 101 (צרפת, סוף המאה הי"א); ר' אלעזר מוורמייזא בעל הרוקח בהלכות שבת סימן נ"ג וספר חסידים, מהד' מרגליות, סימן תשכ"ב, עמ' תמ"ג (אשכנז, תחילת המאה הי"ג); ור' יצחק ב"ר משה מווינא, אור זרוע, חלק ב', הלכות שבת סימן נ', י"א ע"ג-ע"ד (אשכנז, אמצע המאה הי"ג). אכן, קדיש יתום נזכר גם במסכת סופרים י"ט:ט, מהד' היגער, עמ' 336-337 שנכתב כביכול בתקופת הגאונים, אבל הרב ד"ר דבורה ריד-בלנק הוכיחה לאחרונה שחציה השני של מסכת סופרים (פרקים י"כ"א) נכתב באירופה במאות הי"א-הי"ד – ראה Debra Reed Blank, *Soferim: A Commentary to Chapters 10-12 and a Reconsideration of the Evidence*, Ph.D. Dissertation, Jewish Theological Seminary of America, New York, 1998.

4. פתחי תשובה ליורה דעה שע"ו סעיף קטן ג'; אליהו רבה לאורח חיים קל"ג סעיף קטן י'; ר' שלמה האסס, כרם שלמה, חלק אורח חיים, פרסבורג, 1843, לאורח חיים קל"א, אות י"ז וחלק יורה דעה, פרסבורג, 1840, ב"קצת דיני קדיש"; ר' יהודה בן משה עלי, קמח סולת, שאלוניקי, תקנ"ח, הלכות אבלות, אות ק' סדר קדיש, קס"ט ע"ד בשם לקט הקמח בשם חוות יאיר; ר' משה יקותיאל קופמן, לחם הפנים לשולחן ערוך יורה דעה, קונטרס אחרון לסימן שע"ו, הענא, 1716, ע"ב ע"ג.

5. ראה תשובתי בעניין המחיצה בבית הכנסת בתוך ספרי מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות, ירושלים, תשס"א, עמ' 194-197.

6. לחם הפנים הנ"ל (לעיל, הערה 4) ובית לחם יהודה ליורה דעה שע"ו סעיף ד' בסוף העמוד. בספר השני כתוב "בס"ח" וכתוצאה מכך אחרונים כגון ר' חיים דוד הלוי (עמ' רל"ב) טעו וסברו שמדובר בספר חסידים.

7. תשובה זאת מובאת שוב במלואה בספר קרית חנה של ר' גרשון קובלענץ, מיץ, 1785, בסוף סימן ל"ה ומשם בפתחי תשובה ליורה דעה שע"ו, סעיף קטן ז' ובשדה חמד הנ"ל.

א. ראה לעיל, הערה 1.

ב. ראה המקורות שהובאו לעיל בסעיף II.

ג. לא מצאתי את הדבר בתשובותיו, אבל התשובה מובאת בבית יוסף בסוף יורה דעה, סוף סימן ת"ג והשווה כל בו על אבלות, עמ' 376.

8. ראה תשובתי הנ"ל (לעיל, הערה 5).

9. לעדות של אשה אורתודוקסית שאמרה קדיש יתום בבית ספרו של הרב סולובייצ'יק בבוסטון ראה המאמר של שרה ריגר.

א. ראה שם.

10. והשווה לדברי שרה ריגר במאמר הנ"ל.

ספרות

(I) פוסקים ומשיבים

(א) האוסרים

ר' יאיר חיים בכרך, שו"ת חוות יאיר, רמת גן, תשנ"ז, סימן רכ"ב
ר' חיים בנימין גולדברג, פני ברוך, ירושלים, תשמ"ו, עמ' ש"ס-שס"א
ר' יקותיאל גרינוואלד, כל בו על אבלות, ירושלים וניו יורק, תשל"ג, עמ' 375,
הערה 33

ר' הרברט דוברינסקי – R. Herbert Dobrinsky, *A Treasury of Sephardic Laws and Customs*, New York and Hoboken, 1986, p. 94

ר' יצחק יעקב ווייס, מנחת יצחק, חלק ד', ירושלים, תשנ"ג, סימן ל'
ר' שלמה הלוי וורמן, שארית יוסף, חלק ב', ניו יורק, תשמ"א, סימן ס'
ר' אליעזר ולדינברג, ציץ אליעזר, חלק י"ד, מהד' ב', ירושלים, תשמ"ה, סימן ז'
ר' אברהם בנימין זילברברג, שו"ת משנת בנימין, ניו יורק, תש"ח, סימן ל"ד
ר' יצחק יוסף, ילקוט יוסף, חלק ז', ירושלים, תשמ"ט, עמ' רכ"א-רכ"ב
ר' ישראל מאיר לאו, יחל ישראל, ירושלים, תשנ"ב, סימן צ'
ר' חיים פנחס לוריא, משיב הלכה, חלק א', לאדז, תרפ"ג, סימן תס"ט

ר' מוריס לם, R. Maurice Lamm, *The Jewish Way in Death and Mourning*, New York, 1975, pp. 166-167

ר' יוסף חיים מבגדאד (מיוחס לו), שו"ת תורה לשמה, ירושלים, תשל"ג, סימן כ"ז
ר' חיים חזיקה מדיני, שדה חמד, אסיפת דינים, מערכת אבלות, אות ק"ס, מהד'
שניאורסון, כרך ד', עמ' 1417

ר' אפרים זלמן מרגליות, מטה אפרים, פיעטרקוב, 1906, "דיני קדיש יתום", שער
ד', סימן ח', עמ' 297-298 ובאלף למטה שם

ר' בן ציון חי עוזיאל, משפטי עוזיאל, מהדורה תניינא, אורח חיים, חלק א',
ירושלים, תש"ז, סימן י"ג = פסקי עוזיאל בשאלות הזמן, ירושלים, תשל"ז, סימן

ג'

ר' יעקב עמזון, סידור בית יעקב, דיני קדיש יתום, בסוף שחרית, סימן מ"ו, מהד' למברג, תרס"ד, צ"ב ע"א

ר' יצחק יעקב פוקס, הליכות בת ישראל, ירושלים, תשמ"ד, עמ' קנ"ז-קנ"ח

ר' ראובן פינק – R. Reuven Fink, *Journal of Halacha and Contemporary Society* 31 (Spring – 1996), pp. 23-37 with reactions *ibid.*, 32 (Fall 1996), pp. 97-111, by R. Wolowolsky, Henkin and Fink

ר' אהרן פלדר – R. Aaron Felder, *Yesodei Smochos*, New York, 1976, pp. 50, 119

ר' שמעון פרנקפורטר, ספר החיים אמשטרדם, 1703, סימן נ', דף מ"ט ע"א

ר' יחזקאל קצנלנבויגן, שו"ת כנסת יחזקאל, אלטונא, 1732, נ"ג ע"א

ר' ח' רבינוביץ – R. H. Rabinowicz, *A Guide to Life*, New York, 1967², pp. 87-88

ר' משולם ראטה, שו"ת קול מבשר, חלק ב', ירושלים, תשל"ג, סימן מ"ד

ר' שלום יחזקאל שרגא רובין-הלברשטם, הפרדס ל"ח/א' (תשרי תשכ"ד), עמ' 14-

16

ב) המקילים

ר' אברהם יצחק גליק, שו"ת יד יצחק, חלק ג', סאטמר, תרס"ט, יורה דעה, סימן ש"מ

ר' חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק ה', תל אביב, תשמ"ג, סימן ל"ג

ר' יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, גשר החיים, חלק א', מהד' ב', ירושלים, תש"ך, פרק ל', סעיף ז', עמ' שכ"ה-שכ"ו

שאול מייזליש, זכרון לברכה: מנהגי פטירה ואבלות במסורת ישראל, תל אביב, 1987, עמ' 65

ר' אלעזר פלקלס, תשובה מאהבה, חלק ב', פראג, 1815, אורח חיים, סימן רכ"ט, סעיף י'

ר' יעקב ריישער, שו"ת שבות יעקב, חלק ב', ניו יורק, תשכ"א, יורה דעה, סימן צ"ג

ג) המתירים

ר' אליהו אברג'יל – לפי דיווח בידיעות אחרונות, 19/11/92, עמ' 12

ר' זאב אלן – R. Wayne Allen, *Tomeikh Kehalakhah*, Mt. Vernon, New York, 1986, p. 39

ר' אהרן בלומנטל – R. Aaron Blumenthal, *Conservative Judaism* 31/3 (Spring 1977), pp.

31-32 = *And Bring Them Closer to Torah*, ed. by David Blumenthal, Hoboken, 1986, pp.

33

ר' משה לייב בלייר, תשובה משנת 1950 (?), מצוטטת אצל מילן, עמ' 190-194

ר' אליעזר זלמן גראיעווסקי, ספר קדיש לעלם, ירושלים, תרנ"א, י"א ע"א-י"ב

ע"א

ר' חיים הלוי דונין – R. Hayim Halevy Donin, *To Pray as a Jew*, New York, 1980, p. 226

ר' יהודה הרצל הנקין, הדרום נ"ד (סיון תשמ"ה), עמ' 34-48 = שו"ת בני בנימין,

חלק ב', ירושלים, תשנ"ב, סימן ז'

ר' יוסף אליהו הענקין –

כתבי הגאון רבי יוסף אליהו הענקין, כרך ב': תשובות איברא, ניו יורק,

תשמ"ט, עמ' ו';

שם, עמ' ג'-ה' = הפרדס ל"ז/ו' (אדר תשכ"ג), עמ' 5-6

ר' יואל וולווסקי - *Tradition* 22/1 (Spring 1986), pp. 69-72;

Judaism 44/3 (Summer 1995), pp. 282-290;

הדרום נ"ז (אלול תשמ"ח), עמ' 157-158

ר' משה זמר, הלכה שפויה, תל אביב, תשנ"ד, עמ' 227-233

ר' אהרן סוליבייצ'יק, עוד ישראל יוסף בני חי, שיקגו, תשנ"ג, סימן ל"ב, עמ' ק'

ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, כרך ח', ירושלים, תשנ"ו, אורח חיים, חלק ה',

סימן י"ב, עמ' כ'

ר' שלמה זלמן פריהוף, R. Solomon Freehof, *Reform Jewish Practice*, Vol. 2, New York,

1976, pp. 118-119

ר' יצחק קליין – R. Isaac Klein, *A Guide to Jewish Religious Practice*, New York, 1979, p.

294

II ספרות כללית

- ר' דוד אויערבך, הליכות ביתה, ירושלים, תשמ"ג, עמ' ע"ב-ע"ג
- אליקים אלינסון, האשה והמצוות - ספר ראשון: בין האשה ליוצרה, מהד' ב', ירושלים, תשל"ז, עמ' 70 והערה 17
- ר' שלמה גנצפריד, קיצור שולחן ערוך כ"ו: כ'
- ר' יעקב ווייל, שו"ת ר' יעקב ווייל, ירושלים, תשמ"ח, סימן י"ג
- ר' שלום שכנא טשערניק, חיים וברכה, חלק ב': למשמרת שלום, ניו יורק, תש"ט, עמ' 94, סימן נ"א
- יעקב יהושע, ילדות בירושלים הישנה: פרקי הווי מימים עברו, כרך ה': שכונות בירושלים הישנה מספרות, ירושלים, 1978, עמ' 138
- ר' עמנואל יעקובוביץ - R. Immanuel Jakobovits, *Jewish Law Faces Modern Problems*, New York, 1965, pp. 53-54
- ר' מנחם נחום כהנא-שפירא, אוצר השאלות ותשובות, כרך שני, ירושלים, תשל"ו, עמ' ע"א
- רושל מילן - Rochelle Millen, *Modern Judaism* 10/2 (1990), pp. 191-203 expanded in *Jewish Legal Writings by Women*, ed. by Micah Halpern and Chana Safrai, Jerusalem, 1998, pp. 179-201
- הנרייטה סולד - Marvin Lowenthal, *Henrietta Szold: Life and Letters*, New York, 1942, pp. 92-93
- ר' גדליה פעלדער, יסודי ישרון, חלק ראשון, טורונטו, תשי"ד, עמ' 227-228
- טוביה פרשל, "אמירת קדיש על ידי הבת", הפרדס, ל"ז/ז' (ניסן תשכ"ג) עמ' 20
- שרה ריגר - Sara Reguer in: Susannah Heschel, ed., *On Being a Jewish Feminist: A Reader*, New York, 1983, pp. 177-181
- ר' משה הלוי שטינברג, הלכות נשים, ירושלים, תשמ"ג, פרק כ"ז, עמ' 133-134
- ד"ר אמנון שפירא, "תמורות פמניסטיות באורתודוקסיה המודרנית", עמודים, גליון 523 (אב תשמ"ט), עמ' 351-352
- תקוה שריג, "אבן מקיר תזעק", דבר, 2/6/84

אני מודה לרב טוביה פרידמן ז"ל וייבדלו לחיים לרב ראובן המר, לפרופ' מאיר
בניהו ולרב פאול לדרמן עבור הפניות לארבעה מהספרים הנ"ל.